

Андрій Грубінко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права
Тернопільського національного
економічного університету

РОЛЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У НОРМАТИВНІЙ ФІКСАЦІЇ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ЛІСАБОНСЬКОМУ ДОГОВОРІ

Представлено результати дослідження особливостей участі Великої Британії у реформуванні Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС на етапі розробки і прийняття Лісабонського договору (2006 – 2009 рр.). Проаналізовано позицію урядів Т. Блера і Г. Брауна щодо розвитку СЗППБ ЄС в контексті трансформацій європейської політики країни зазначеного періоду. Показано головні новели договору, на формування яких безпосередній вплив мало керівництво країни. Автор прийшов до висновків, що в зазначений період британська влада відійшла від реалізації стратегії лідерства в Європі. Лісабонський договір відповідав помірній британській стратегії європейської інтеграції. У той же час укладення договору, який вніс суттєві зміни в СЗППБ, стало формальною причиною і точкою відліку перегляду відносин Британії з ЄС, який відбувся в період правління урядів Д. Кемерона, і в кінцевому підсумку привів до початку процесу її виходу з об'єднання.

Ключові слова: Велика Британія, ЄС, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, Спільна політика безпеки та оборони, Лісабонський договір.

Грубінко А.

Роль Великобритании в нормативной фиксации общей внешней политики Европейского союза в Лиссабонском договоре

Представлено результати дослідження особливостей участя Великої Британії в реформуванні ОВПББ ЄС на етапі розробки і прийняття Лісабонського договору (2006–2009 гг.). Проаналізовано позицію урядів Т. Блера і Г. Брауна по розвитку ОВПББ ЄС. Показано головні новели договору, на формування котрих безпосереднє вплив имело керівництво країни. Автор прийшов до висновків, що в зазначений період британська влада відійшла від реалізації стратегії лідерства в Європі. Лісабонський договір відповідав помірній британській стратегії європейської інтеграції. В той же час укладення договору, котрий вніс суттєві зміни в ОВПББ, стало формальною причиною і точкою відліку перегляду відносин Британії з ЄС, котрий відбувся в період правління урядів Д. Кемерона, і в кінцевому підсумку привів до початку процесу її виходу з ЄС.

Ключевые слова: Великобритания, ЕС, Общая внешняя политика и политика безопасности, Общая политика безопасности и обороны, Лиссабонский договор.

Hrubinko A.

The UK's role in normative fixing of common foreign policy of the European Union in Lisbon Treaty

The article presents results of research participation of the UK in reforming the CFSP of the EU on the stage of development and adoption Lisbon Treaty (2006-2009). Position of governments of T. Blair and G. Brown regarding development of the CFSP is analyzed. Main novelties of the Treaty, formation of which is directly influenced by the country's leadership are shown. The author came to the conclusion that in this period the Britain authorities departed from the strategy of leadership in Europe. The Treaty was consistent with a moderate British strategy of European integration. At the same time, the conclusion of the contract, who has made the most significant changes in CFSP, became a formal cause and a starting point for further revision of the relations Britain with the EU, which led to the beginning process of countries exit from the Union.

Keywords: Great Britain, the EU, Common Foreign and Security Policy, Common Security and Defence Policy, the Lisbon Treaty.

Актуальність статті та постановка наукової проблеми. Криза системи регіональної інтеграції, що наочно проявляється у зв'язку з російсько-українським конфліктом та іншими сучасними проблемами міжнародної безпеки, безпосередньо стосується такої специфічної сфери функціонування ЄС, як Спільна зовнішня політика і політика безпеки (далі – СЗППБ). З огляду на сучасні тенденції у міжнародних

© Андрій Грубінко, 2017

відносинах для розвитку СЗППБ та Союзу загалом існують такі головні виклики: послаблення економічних позицій ЄС, що зменшує політичні і військові можливості інституцій та учасників об'єднання; вплив мігрантів з Близького Сходу; посилення відцентрових тенденцій у зовнішній політиці держав-членів; поширення євроскептицизму і початок виходу Великої Британії з ЄС (т. зв. «Brexit»). Останній процес став каталізатором як проблем розвитку об'єднання, так і традиційної специфічної позиції в ньому Сполученого Королівства. Результати виходу країни з Співтовариства матимуть далекосяжні і недостатньо прогнозовані наслідки для її подальшого розвитку, майбутнього ЄС і його взаємин з США, євроінтеграційних перспектив України. Тому важливо дослідити причини та особливості непростих відносин Великої Британії з європейськими партнерами у визначальні періоди становлення Євросоюзу, зокрема, в ході розробки і прийняття Лісабонського договору, зміст якого відобразив специфіку британської концепції СЗППБ і став одним з чинників загострення відносин країни з об'єднанням.

Мета статті – проаналізувати позицію керівництва Великої Британії та її вплив на процес і сутність нормативної фіксації Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Євросоюзу на етапі прийняття Лісабонського договору (2006 – 2009 рр.)

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика участі Великої Британії у СЗППБ на етапі прийняття Лісабонського договору ЄС загалом не знайшла широкого висвітлення в історіографії. Західні дослідники європейської інтеграції І. Бейч, Н. Нагента [1], П. Ріддел [2] приділили певну увагу її вивченню в контексті аналізу зовнішньої політики урядів Т. Блера. Дослідники Б. Брoган [3], С. Лен [4] запропонували загальний аналіз позицій керівництва країни щодо євроінтеграції під час розробки і прийняття Лісабонського договору. В російській історичній науці певну увагу проблемі приділили британіст Н. Капітонова [5], дослідник історії СЗППБ Д. Данілов [6]. Найбільшу цінність становить дисертація І. Яньшиної, в якій представлено результати дослідження європейської політики Великої Британії в контексті розробки і реалізації Лісабонського договору, в тому числі щодо СЗППБ ЄС [7]. В українській історіографії вчені окремо не вивчали зазначену проблему, що також визначає актуальність дослідження вказаної теми статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Назріла політико-правова криза в Європейському Союзі, викликана провалом ратифікації Конституційного договору у 2005 р. внаслідок результатів референдумів у Франції і Нідерландах, зумовила продовження пошуків суб'єктами інтеграційного процесу оптимального шляху реформування нормативно-інституційної бази об'єднання. Політичні і громадські кола європейських держав пропонували різні варіанти вирішення проблеми прийняття договірних змін в Євросоюзі – від повної відмови від новел до відродження ідеї схвалення Конституційного договору повторним референдумом у згаданих країнах. Однак їх влада не наважилася на другу спробу. Остерігалася його проведення і британська влада. Позиції Т. Блера, який втрачав рейтинг суспільної довіри і політичний вплив у завершальний період правління, були непевними. В Британії набирали силу євроскептичні настрої і політичні сили, що робило ідею референдуму дуже ризикованою.

Після провалу Конституційного договору спершу ініціативу в обговоренні подальшої долі Союзу взяли на себе його інституції. Єврокомісія на брюссельському саміті ЄС 15–16 червня 2006 р. запропонувала програму дій у сфері СЗППБ, яка передбачала вдосконалення стратегічного планування, підвищення ефективності роботи дипломатичних представництв, покращення взаємодії між інституціями Союзу і його державами [6]. Однак надалі основні ролі у процесі розв'язання політичної кризи ЄС і модифікації договірної бази відігравали провідні держави-члени. Адептами розробки і прийняття нового акту стали Франція і Німеччина. Обраний у травні 2007 р. президент Франції Н. Саркозі наполягав на збереженні основних положень Конституційного договору в новому акті та формуванні автономної європейської системи безпеки та оборони [8, с. 29].

Упродовж завершальної каденції прем'єр-міністра Т. Блера (травень 2005 – червень 2007 рр.) уряд лейбористів, на відміну від попередніх періодів свого правління, не висував нових ініціатив у сфері СЗППБ, роблячи наголос переважно на економічних та соціальних аспектах інтеграції. Це підтверджує зміст Білої книги із зовнішньої політики 2006 р. [9, с. 25]. Політика Лондона щодо СЗППБ надалі відзначалася більшою стриманістю і поступово скочувалася до рівня поміркованого євроскептицизму. Тоні Блер, наполягаючи на неможливості відродження проекту Конституційного договору, підтримав французькі ініціативи щодо укладення нового договірного акту про поправки, який би не мав конституційного характеру [10].

Саміт Європейської Ради 21–22 червня 2007 р. в Брюсселі затвердив початок процесу розробки нового акту – Договору про реформи, який мав зафіксувати доповнення і зміни до чинних базових договорів ЄС. Передбачалося збереження тих позицій попереднього договору, які не викликали заперечень в політичних колах і серед широкої громадськості, відповідали реаліям розширення ЄС до 27 держав. Британська

сторона одразу визначила гранично прийнятний рівень можливих поступок на користь наднаціонального управління. Заручившись підтримкою насамперед керівництва Польщі, Чехії і Нідерландів, уряду Т. Блера вдалося відстояти ряд принципових позицій в частині СЗППБ. На пропозицію Т. Блера учасники саміту відмовилися від запровадження посади міністра закордонних справ Євросоюзу. Велика Британія підтримала позицію Польщі щодо продовження застосування одноставного голосування в Раді ЄС і відтермінування практики голосування подвійною більшістю до 1 січня 2014 р. Прийнято рішення запровадити посаду Президента ЄС. Збережено практику піврічного ротаційного головування держав-членів в Раді ЄС. Учасники інтеграції фактично досягли принципової згоди щодо відмови від ідеї створення єдиної централізованої наддержави, що підтвердило виключення пунктів проекту Конституційного договору про герби і гімн Євросоюзу, що відповідало інтересам британської сторони. Суперечність окремих положень домовленостей зумовили їх критику на рівні урядів держав і Європарламенту. Британська делегація зайняла загалом помірковану позицію, віддавши роль основних опонентів Польщі, Чехії і ряду інших партнерів по ЄС.

Червневий саміт ЄС в Брюсселі 2007 р. став заключним для Т. Блера на посаді прем'єр-міністра. В історіографії не склалося єдиної думки щодо ролі урядів лейбористів та їх лідера у розвитку євроінтеграції. Дослідники Я. Бейч і Н. Нагент зазначають, що в основу відносин Великої Британії з ЄС було покладено тактику конструктивної взаємодії [1, с. 549]. На думку П. Ріддла, Т. Блеру в силу об'єктивних причин не вдалося реалізувати європейські завдання, а Велика Британія залишилася в ролі «незграбного партнера» ЄС [2, с. 383]. Як зазначає Н. Капітонова, європейська політика Т. Блера стала «найбільш дружньою» у відносинах з ЄС серед усіх британських урядів після вступу країни до Співтовариства у 1973 р., але йому не вдалося зробити Велику Британію лідером об'єднання [5, с. 297]. Завдяки активній європейській політиці лейбористів Велика Британія посіла провідні позиції в ЄС, а її імідж як учасника інтеграційних процесів набув більш позитивної характеристики. Участь в ЄС стала частиною стратегії зміцнення позицій Сполученого Королівства на міжнародній арені. Особливу активність лейбористи проявили на рівні СЗППБ, що стала об'єктивно сприятливою сферою для реалізації британських ініціатив. Певною мірою підвищилася популярність європейських ідей всередині країни. Принаймні європейські проблеми стали активніше обговорюватися. Однак з огляду на вірність проамериканським орієнтирам, позитивні здобутки Британії на європейському напрямі були поставлені під сумнів. Поглиблення розвитку ЄПБО/СПБО великою мірою стало жертвою британського атлантизму. Лейбористи не зуміли чи не захотіли відійти від традиційних британських підходів до євроінтеграції. Завдання здобуття лідерства в інтеграційних процесах після відставки Т. Блера 26 червня 2007 р. залишилося невиконаним. Хоча країна підтвердила місце в когорті провідних учасників функціонування ЄС, насамперед на рівні СЗППБ.

До укладення нового договору Європейського Союзу новий уряд британських лейбористів повів прем'єр-міністр Гордон Браун (червень 2007 – травень 2010 рр.). Погодження Договору по реформу ЄС відбувалося в ході Міжурядової конференції (далі – МУК), яка розпочала роботу 23 липня 2007 р. і протримала рекордно швидко до жовтня цього ж року. Основні позиції Лондона в частині СЗППБ були детально прописані в урядовій Білій книзі і засвідчили посилення євроскептичних настроїв в оновленому уряді. Вони полягали насамперед у суворому дотриманні незалежності зовнішньої та оборонної політики держави, підтвердженні міжурядового характеру СЗППБ (на відміну від інших сфер інтеграції) і збереженні практики одноставності голосування з найважливіших питань. Лондон залишав за собою право вибірково брати участь у спільному вирішенні і розробці позицій з тих питань, які не вважалися виключною компетенцією національної влади. Сформульовано завдання сприяти розвитку «гнучкої, надійної у воєнному плані і дружньої НАТО» СПБО [11, с. 8–9]. Британська сторона підтвердила можливість надання державами-членами взаємної допомоги у випадку збройної агресії на їх території в рамках Статуту ООН та водночас традиційно наголошувала на збереженні першості НАТО в гарантуванні колективної оборони, підтримала фіксацію механізму «постійної структурної співпраці» для проектів СПБО і створення бойових груп в рамках формування сил швидкого реагування ЄС.

Урочисте підписання нового договору ЄС («Лісабонський договір, що змінює Договір про Європейський Союз і Договір про заснування Європейського Співтовариства») главами держав та урядів відбулося в столиці Португалії 13 грудня 2007 р. Новий акт зняв суперечливі пункти Конституційного договору про «Європейську конституцію», міністра закордонних справ, символи Союзу. ЄС, набувши правосуб'єктності (ст. 47 Договору про Європейський Союз, далі – ДЄС), став юридично цілісною структурою без поділу на «опори» (pillars), що відкрило якісно нові можливості для міжнародної діяльності, дозволило створювати повноцінні дипломатичні представництва за кордоном, укладати угоди від імені Союзу. Визначено головні завданнями ЄС на міжнародній арені (ч. 2. ст. 10А ДЄС). Договір уточнив перелік механізмів здійснення СЗППБ (ст. 12 ДЄС) [12]. Стаття 7а передбачила «особливі відносини» з країнами-сусідами.

Одним з досягнень Лісабонського договору стала спроба оптимізації інституційної структури управління СЗППБ. З Конституційного договору перенесено статтю про запровадження посади постійного голови Європейської Ради – Президента ЄС, який отримав повноваження представляти Союз на міжнародній арені. Головною дійовою особою у розробці, координації та впровадженні СЗППБ став Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки, який одночасно обійняв посади віце-президента Єврокомісії і голови Ради з питань зовнішньої політики. Йому підпорядковано дипломатичну інституцію – Європейську службу зовнішніх дій (ЄСЗД) із закордонних представництв ЄС. Змінено конфігурацію взаємин між ключовими органами Союзу у сфері СЗППБ, зокрема, збільшено роль Європейської Ради, робота якої переведена на постійну основу, і повноваження Європарламенту. Головні нововведення для розвитку СПБО передбачали: запровадження механізму «постійної структурної співпраці» для окремих держав-членів; фіксацію принципу «солідарності» дій держав-членів ЄС у відповідь на терористичні, природні чи антропогенні катастрофи; включення статті про «взаємну допомогу» як зобов'язання членів ЄС допомагати іншим країнам (країні) у випадку збройної агресії; створення Європейського оборонного агентства. Завдання СПБО залишилися незмінними.

Інституційні новації, передбачені договором, створили правові умови для більш послідовної і впливової зовнішньої політики ЄС, розвитку співпраці держав-членів у сфері безпеки і оборони. Однак концептуально цей напрям політики Союзу залишився на міждержавному рівні з більш чітким окресленням тенденції до наднаціональної інституціоналізації, що задовольняло британську сторону. За наполяганням уряду Великої Британії до тексту договору увійшли Декларації 13–14, які окремо передбачали непорушність повноважень держав щодо зовнішньої політики, безпеки та оборони, представництва в третіх країнах і міжнародних організаціях у зв'язку із запровадженням секретаріату Верховного представника та ЄСЗД. Так Лондон прагнув попередити можливість виділення місця постійного члена РБ ООН для Європейського Союзу. Зрештою стаття 50 передбачала право виходу держави-члена з ЄС. Водночас визначено обов'язок держав-членів «активно та беззапечно» підтримувати СЗППБ «в дусі лояльності і взаємної солідарності». Звідси випливає імперативний характер рішень інституційних органів ЄС (ст. 28 ДЕС). Передбачено зобов'язання держав представляти інтереси об'єднання на міжнародній арені. Союз забезпечує діяльність інституцій та оперативні витрати за рахунок союзного бюджету, окрім операцій військового характеру. Підвищено статус Верховного представника ЄС. Лісабонський договір став результатом компромісу між євроскептиками і єврооптимістами. В умовах безпрецедентного розширення Союзу, економічних труднощів і необхідності виходу з інституційної кризи цей документ створив юридичні можливості для більш ефективного функціонування ЄС.

Фіксація базових положень щодо СЗППБ в дусі реалістичної інтерговернменталістської парадигми дала підстави тодішній правлячій більшості британського політикуму схвально оцінити Лісабонський договір ЄС [13, с. 3]. Разом з тим, в середовищі парламентарів висловлювалося стурбування щодо недооцінки нових зовнішньополітичних органів управління Союзу [14, с. 6]. Як зазначає С. Лен, поміркована позиція Британії контрастувала з її активним використанням можливостей ЄС у відстоюванні національних інтересів і позиції на міжнародній арені [4, с. 17].

Економіст Г. Браун не мав великого досвіду у зовнішньополітичних питаннях, тому очікувано упродовж перебування на чолі уряду не робив різких кроків на міжнародній арені. Як переконаний атлантист, особливу увагу він приділяв підтриманню тісних відносин з Вашингтоном, що вдавалося робити з перемінним успіхом і значно гірше, ніж Т. Блеру. На європейському напрямі підписання і ратифікація Лісабонського договору стали чи не єдиними вагомими здобутками уряду Г. Брауна. Прем'єр-міністру вдалося зберегти для Британії особливий статус, зокрема, право вето у питаннях зовнішньої політики і безпеки. Він розглядав ЄС у традиційно британському ракурсі насамперед як торговий блок держав [3, с. 4]. Главі уряду вдалося витримати натиск опозиційних консерваторів і частини лейбористів, які виступили з вимогами проведення референдуму, і завершити ратифікацію акта на рівні парламенту 19 червня 2008 р. Уряду Г. Брауна загалом вдалося проявити наступність політичного курсу лейбористів. Однак подальше пропагування традиційних гасел лідерства Британії в Європі на фоні посилення євроскептицизму в урядовій політиці не додали довіри до відносин Лондона з європейськими партнерами [5, с. 302]. Регіональна політика уряду стала більш прагматичною і поступалася глобальним (позаєвропейським) напрямом зовнішньої політики. Тому СЗППБ ЄС не надавалося належної уваги. Упродовж правління уряду Г. Брауна визріли передумови для істотних змін у зовнішній політиці країни, пов'язані з приходом до влади у 2010 р. Консервативної партії.

Як зазначає І. Яньшина, набрання чинності Лісабонським договором 1 грудня 2009 р. формально мало що змінило для Сполученого Королівства і його відносин з Євросоюзом [7, с. 97]. Керівництво Великої Британії знову уникло ролі призвідника можливого провалу нового договору, досягнуло базових завдань в ході реформування ЄС і відстояло власні інтереси. Фінансово-економічні та соціальні проблеми країни на певний час відтіснили питання зовнішньої політики і євроінтеграції на другий план. Разом з тим, саме укладання Лісабонського договору, який вніс найбільш істотні зміни у сферу СЗППБ, визначило тематику внутрішньополітичного дискурсу і відносин з ЄС після повернення до влади консерваторів у 2010 р., стало формальною підставою і відправною точкою для найбільш радикального в історії Великої Британії перегляду відносин з Європейським Союзом.

У період правління уряду Г. Брауна Велика Британія не виступала в ролі генератора ідей у процесі розвитку СЗППБ, дотримуючись тактики вибіркової участі у спільних проектах і послідовної проатлантичної позиції. Європейські лідери не підтримали кандидатуру британського экс-прем'єра Т. Блера на посаду Президента ЄС. Водночас призначення Верховним представником Союзу із закордонних справ і політики безпеки баронеси К. Ештон засвідчило вагому роль британської дипломатії у формуванні європейської дипломатії.

Висновки. Процес виходу Європейського Союзу з «конституційної кризи», пов'язаний з прийняттям нового договору, припав на завершальний період правління Т. Блера. Характер участі британської сторони в розробці проекту «спрощеного» договору ЄС підтвердив неоднозначність оцінок ролі самого прем'єр-міністра та уряду лейбористів у європейській політиці. Стримано-прагматичне ставлення уряду Т. Блера останньої каденції до європейської інтеграції і розвитку ЄС відрізнялося від активно-прогресивної позиції попередніх періодів. Британська влада фактично відійшла від реалізації стратегії лідерства в Європі.

Європейська політика лейбористського уряду Г. Брауна загалом стала продовженням лінії попередника і мала найбільшим досягненням укладання Лісабонського договору ЄС. Прем'єр-міністру вдалося зберегти для Британії особливий статус, право вето у питаннях зовнішньої політики і безпеки. Упродовж правління уряду Г. Брауна динамізм участі Великої Британії у СЗППБ ЄС був остаточно втрачений. З набранням чинності Лісабонським договором 1 грудня 2009 р. та закінченням періоду правління лейбористів у травні 2010 р. констатуємо завершення чергового окремого періоду участі Великої Британії в СЗППБ ЄС (2004 – 2010 рр.), безпосередньо пов'язаного з процесом невдалого переведення на конституційний рівень євроінтеграції та її поміркованого поглиблення у Договорі про реформи.

Лісабонський договір передбачив нові можливості для розвитку співпраці держав-членів у сфері зовнішньої політики і політики безпеки. Рівень нормативної фіксації СЗППБ в новому договорі став відображенням компромісу суб'єктів інтеграційного процесу в умовах гострої необхідності його політичної стабілізації, що вплинуло на більш поміркований, у порівнянні з Конституційним договором, зміст нового договору, та загалом відповідав британській стратегії євроінтеграції. Ряд суперечливих статей, відсутність визначення єдиного центру здійснення СЗППБ свідчили про незавершеність проекту. Водночас навіть помірковані новації договору, в тому числі в частині СЗППБ, стали формальною підставою для подальшої радикалізації позиції політикуму королівства щодо євроінтеграції і перегляду участі Британії в Євросоюзі упродовж періоду правління урядів Д. Кемерона (2010 – 2016 рр.).

Список використаної літератури

1. Bache I. *Europe* / I. Bache, N. Nugent // *Blair's Britain, 1997–2007* / ed. by A. Seldon. – New York: Cambridge University Press, 2007. – pp. 529–550.
2. Riddell P. *Europe* / P. Riddell // *The Blair's Effect* / ed. by A. Seldon, D. Kavanagh. – New York: Cambridge University Press, 2005. – pp. 362–383.
3. Brogan B. *Brown rules out EU referendum as opponents begin 3-month battle to block treaty* / B. Brogan // *Daily Mail*. – 2007. – 14 December.
4. Lehne S. *The Big Three in EU Foreign Policy* / S. Lehne // *The Carnegie Papers*. – Washington, July 2012. – 32 p.
5. *Дилеммы Британии: поиск путей развития* / под ред. Ал. А. Громыко (отв. ред.), Е.В. Ананьевой. – М.: Весь Мир, 2014. – 480 с.
6. Данилов Д. *Общая внешняя политика и политика безопасности [Электронный ресурс]* / Д. Данилов; под. ред. Ю. А. Борко, О. В. Буториной, В. В. Журкина, О.Ю. Потемкиной // *Европейский Союз: факты и комментарии*. – Декабрь 2005 г. – февраль 2006 г. – Вып. 43. – Режим доступа: http://www.edc-aes.ru/ru/union/archive/vipusk_43.

7. Яньшина И. В. *Политика Великобритании в вопросе европейской интеграции в свете Лиссабонских соглашений (2007 – 2011): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15.* / Яньшина Ирина Валерьевна. – М., 2013. – 144 с.
8. Зверева Т. В. *Внешняя политика современной Франции: монография* / Т. В. Зверева. – М. : Канон плюс, 2014. – 344 с.
9. *Active Diplomacy for a Changing World. The UK's International Priorities. Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs by Command of Her Majesty. March 2006.* – London: FCO, 2006. – 59 p.
10. *Press conference with Dutch PM. 16 April 2016 [Електронний ресурс] / A National Archives. 10 Downing Street. Tony Blair archive.* – Режим доступу: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20070701080624/http://www.pm.gov.uk/output/Page11479.asp>.
11. *The Reform Treaty. The British Approach to the European Union. Intergovernmental Conference, July 2007. Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs. By Command of Her Majesty July 2007.* – London: TSO (The Stationery Office), 2007. – 37 p.
12. *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal of the European Union.* – Volume 50. – 17 December 2007.
13. *Foreign Policy Aspects of the Lisbon Treaty Third Report of Session 2007–08. House of Commons Foreign Affairs Committee. 20 January 2008.* – London: The Stationery Office Limited, 2008. – 112 p.
14. *Government Response to the House of Commons. Foreign Affairs Committee Report HC 87 of Session 2013–2014. The future of the European Union: UK Government policy Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs by Command of Her Majesty September 2013.* – London: The Stationery Office Limited, 2013. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2017.